

Nəzakət Qaziyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
n.gazi@inbox.ru

Qloballaşma dövründə dildə gedən proseslər: mövcud dil mənzərəsi və orfoqrafiya qaydalarına yeni baxış

Açar sözlər: qloballaşma, orfoqrafiya, norma, ədəbi dil, fonem.

Ключевые слова: глобализация, правописание, норма, литературный язык, фонема.

Key words: globalization, orthography, norm, literary language, phoneme.

Müasir dövrdə dünyada gedən proseslər bütün sahələrdə olduğu kimi, dilçiliyin problemlərinə, xüsusilə də dillərin təbiiyi ilə bağlı məsələlərə fərqli yanaşma tələb edir. Zaman keçdikcə dil inkişaf edir və onun bütün səviyyələrində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Dilin başlıca funksiyasının insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını nəzərə alsaq, bütün dəyişikliklər də məhz bu funksiyanın daha rahat və əlverişli şəkildə həyata keçirilməsinə hesablanmalıdır. Dildə gedən proseslər onun təbiətini əks etdirdiyindən müxtəlif istiqamətli və mürəkkəb olması ilə diqqəti cəlb edir. Bu proseslərdən bir qismi nitq prosesləri ilə birbaşa bağlı olur və dil daşıyıcılarının nitqində meydana çıxan variantların tədricən norma statusu qazanması ilə nəticələnir. Dil ictimai-siyasi, eləcə də sosial hadisələri özündə əks etdirdiyindən və tarixi kateqoriya olduğundan bəhrələndiyi mənbələr əsasında zənginləşir və dəyişir. Dil mürəkkəb bir sistemə malik olduğu üçün nəinki bir səviyyənin daxilindəki dəyişmələr, hətta dilin müxtəlif səviyyələrindəki dəyişmələr zəncirvari şəkildə bir-birinə təsir edir, bir hadisə digərini şərtləndirir. Odur ki, norma məsələsini izlədikdə də bu halı diqqətdə saxlamaq, dilin daxili qanunlarını və eləcə də onun

inkişafına təkan verən ekstralinqvistik amilləri nəzərə almaq lazımdır. Təsadüfi deyil ki, dil dəyişmələrini şərtləndirən səbəblərdən biri kimi adətən gücə və vaxta qənaət prinsipinin tələbi göstərilir. Lakin bəzi hallarda dəyişmələrin səbəbi daxili yox, kənar təsirlərin nəticəsi olur. Sosial amillərdən asılı olaraq baş verən belə dəyişmələr də o zaman dildə möhkəmlənir ki, dilin öz başlıca funksiyasını yerinə yetirməsinə əngəl yaratmasın.

30 sentyabr 2002-ci il tarixində qüvvəyə minən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununda Orfoqrafiya lüğətinin 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq nəşrinin təmin edilməsi təsbit edilmişdir (13-cü maddə). Bu təsadüfi deyil. Dil norması dəyişkən kateqoriya olduğundan, dilə yeni termin, söz və ifadələr daxil olduğundan, ...müəyyən dövrdən sonra mövcud dil dil mənzərəsi mütəxəssislər tərəfindən dəyərləndirilməli, canlı proseslər monitoring aparılaraq müəyyən olunmalı və müzakirə olunaraq ehtiyac olduğu halda dilin tətbiqi ilə bağlı "konstitusiyə" kimi çıxış edən "Orfoqrafiya lüğəti"ndə əksini tapmalıdır. Belə təsəvvür yaranmasın ki, hər beş ildə mütləq nələrsə dəyişilir – müasir texnika dövründə yeni terminlərin dilə daxil olma sürətini nəzərə almasaq, "Qaydalar"da dəyişiklik o qədər də tez-tez baş verən hal deyil - əgər müəyyən dövr ərzində problemlər həll olunmamış qalıb və dil canlı nitqlə ayaqlaşa bilmirsə, müəyyən "durğunluq" və dili "buxovlayan" məqamlar təbii inkişafa maneə yaradırsa, bu dəyişiklik və əlavələr zəruri görünür... AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi Kamran Əliyevin qeyd etdiyi kimi, "Qaydalar"ın belə bir geniş miqyasda müzakirəsi ilk dəfə ötən əsrin 50-ci illərində əvvəlcə akademik Səməd Vurğunun, ikinci dəfə isə akademik Mirzə İbrahimovun sədrliyi ilə həyata keçirilmiş və o dövr üçün mükəmməl bir orfoqrafiya qaydaları hazırlanmışdır. Həmin vaxt qəbul edilən "Qaydalar" Orfoqrafiya lüğətlərinin bütün sonrakı nəşrlərinin (1960, 1975, 2004, 2013) əsası olmuşdur. Onu da əlavə etmək zəruridir ki, "Qaydalar" ötən əsrin 50-ci illərindən sonra ilk dəfədir ki, belə bir geniş

müzakirəyə çıxarılır. Dildə baş verən dəyişikliklər dil səviyyələri üzrə kəmiyyət və tezlik baxımından fərqli olduğu kimi (leksik səviyyə dəyişmələrə qarşı daha həssas, qrammatik səviyyə daha sabitdir), dövrdən, sosial-mədəni durumdan asılı olaraq da proses müxtəlif şəkildə təzahür edə bilər: daha stabil və durğun mühitdə, “qapalı” şəraitdə dil dəyişmələri də o qədər diqqəti cəlb etmir. Müasir qloballaşma dövrünün özünəməxsus əlamətlərindən biri də iqtisadi sahə ilə yanaşı, mədəni “inteqrasiya”nın gündəmə gəlməsidir. Qloballaşma bir tərəfdən ümumi bəşəri dəyərlərin yaranması şəklində təzahür edərsə, digər tərəfdən milli mədəniyyətlərin, eləcə də dillərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan qloballaşma dilə və dil siyasətinə təsir göstərən iki əks amili aktuallaşdırır: ünsiyyət ehtiyacı, tələbi (bunun üçün ortaq modellər) və dil müstəqilliyi, milliliyi qorumaq meylidir. Hər bir dilin kökündə xalqın böyük mədəniyyəti dayanır. Dillərin qloballaşmanın mənfi təsirindən qorunması dünyada mədəni rəngarəngliyin təmin olunması deməkdir. . Hazırda dünyada 6700 “canlı” dilin qeydə alındığını ---- YUNESKO-nun dünyanın dil mənzərəsi ilə bağlı təqdim etdiyi statistik məlumatlara görə, hər 14 gündən bir dünyada mövcud dillərdən biri “ölür”. Mütəxəssislərin proqnozlarına görə, 2050-ci ilə qədər mövcud dillərin təxminən yarısı tarixə çevriləcək. Belə təsəvvür yarana bilər ki, qloballaşmanın zərərli təsirindən yalnız “kiçik” dillər əziyyət çəkir. Lakin təcrübə göstərir ki, proses olaraq bu meyillər ən geniş yayılmış dillərdən belə yan keçmir. Dünyada ingilis mədəniyyətinin yayılması missiyasını həyata keçirənlərdən biri – dilçi Devid Qreddol Britaniya Şurasına məruzəsində hazırda dünyada ingilis dilində doğma və ya ikinci dil olaraq danışanların sayının milyarda çatdığını, bunun ibtidai sınıfdan öyrədilməsinə nail olunacağı təqdirdə “Ümumdünya ingilis dili layihəsi” çərçivəsində yaxın 10 il ərzində dünyada 2 milyard ingilisdilli insanın olacağını proqnozlaşdırır. Jan-Pol Nerrer 1500 sözə əsaslanan bu dili “Qlobiş” adlandırır

(qlobal ingilis dili) və deyib ki, qlobiş dil deyil, süni ünsiyyət vasitəsidir, bu dildə bədii ədəbiyyat olmayacaq, sadəcə gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi işlənəcək... D. Qreddol etiraf edir ki, bu dil normal, düzgün ingilis dili deyil və yeni yaranan variant əsl dili sıxışdırır bilər... Müasir rus dilində gedən bəzi proseslər, xüsusilə gənc nəslin nitqində müşahidə olunan güclü reduksiya (yalnız qapalı yox, həm də açıq saitlərlə bağlı...) və bu kimi hallardan ciddi narahatlığın nəticəsidir ki, hətta ictimai nəqliyyat vasitələrində (xüsusilə metroda) ölkənin ən nüfuzlu dilçilərindən birinin – dil norması üzrə mütəxəssisin şəkli və “Gəlin rus dilində düzgün danışaq!” şüarının əks olunduğu plakata rast gəlmək mümkündür...

Dildə sistem şəklində dəyişmələrin meydana gəlməsinə bir sıra amillər təsir göstərir: funksional üslublarda struktur dəyişikliklər – yüksək üslubun aradan qalxması; yersiz alınmaların dilə gətirilməsi; (təfəkkürdə rabitənin qırılmasına gətirib çıxarır ki, nəticədə dildə olan sözlərin itməsinə və milli təfəkkürün sıradan çıxmasına səbəb olur); vulqar və kobud leksikadan istifadə; (təfəkkürlə bağlı məsələdir – dilə olan hörmət, ona münasibət dəyişir; qəzet şamplarından həddən artıq istifadə; müasir dövrün nəbzini tutmaq baxımından (sürət əsrinin tələbinə uyğun olaraq) «tələsik» nitq formasının yaranması; Sosial proseslər və “elektron ünsiyyət”dən irəli gələn proses kimi dil normalarına bir çox hallarda əməl olunmaması... Göründüyü kimi, qeyd olunan məsələlər qloballaşma dövründə, demək olar ki, bütün dünyada təsadüf olunan prosesin əsas istiqamətlərindəndir. Bu gün ədəbi dil normasının müəyyənləşməsində aparıcı rola malik olan kütləvi informasiya vasitələrində və deməli, bu yükü çiyində daşıyan publisistik üslubda müşahidə olunan və dil situasiyasına təsir göstərən bu prosesləri dil üzrə mütəxəssis olmadan belə, izləmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, son illər ərzində müxtəlif dillərin tətbiqi və inkişaf istiqamətinin düzgün dəyərləndirilməsi məqsədilə “Dövlət Proqramı” qəbul olun-

muşdur (məs., bu layihələrin icra müddəti Qazaxıstanda 2011-2020-ci illəri, Rusiyada 2016-2020-ci illəri əhatə edir). “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam da (layihə 2013-2020-ci illəri əhatə edir) bu zərurətdən irəli gəlmiş, Azərbaycan dilinin və dilçilik elminin inkişafına hesablanmışdır.

2018-ci ildə “Orfoqrafiya lüğəti”nin yeni nəşri nəzərdə tutulmuş, qaydalara yenidən baxılmış, müzakirələr nəticəsində bəzi qaydaların mövcud dil mənzərəsini əks etdirməməsi aşkarlandığından müəyyən dəyişikliklər təklif olunmuş, geniş ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim olunmuşdur. F. de Sössürün qeyd etdiyi kimi, “Nitq həmişə dili qabaqlayır... dil eyni zamanda nitqin həm aləti, həm də məhsuludur” (1, s.57). Məhz bu baxımdan meydana gələn dəyişikliklərin qaydalarla tənzimlənməsi təbii qarşılanmalıdır.

Müzakirəyə təqdim olunan layihədə mübahisə doğuran iki bəndə münasibət bildirmək istərdik.

22. Aşağıdakı sözlərin mənbə dildəki yazılışı əsas götürülərək, k hərfi ilə yazılması məqsədəuyğun sayılır: əskər, əskinas, İskəndər, işkəncə və s.

Qeyd: Bu sözlər dilimizdə məhz tələffüzlərinə əsasən indiyədək g hərfi ilə yazılmışdır. Belə ki, mənbə dildə yanaşı gələn kar samitlərdən (sk, şk) ikincisi (k) tələffüzdə cingiltilərək, onun cingiltili qarşılığına (g) keçmişdir.

Ümumiyyətlə, orfoqrafiyanın məlum prinsiplərindən əlavə (Azərbaycan dili üçün fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi), dil norması hər bir dilin tipoloji quruluşundan, tarixi inkişaf xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan qanunauyğunluqlarla tənzimlənir, universal prinsiplərdən olan qənaət prinsipi də nəzərə alınmaqla “cılalanan” variantlar dildə mövcud qəliblərə uyğun olaraq analığıya prinsipi ilə qruplaşdırılır. Qeyd olunan məsələdə - əskər, əskinas, İskəndər, işkəncə kimi sözlərin yazı qaydasının tənzimlənməsində bu tipli sözlərin iki qrupa

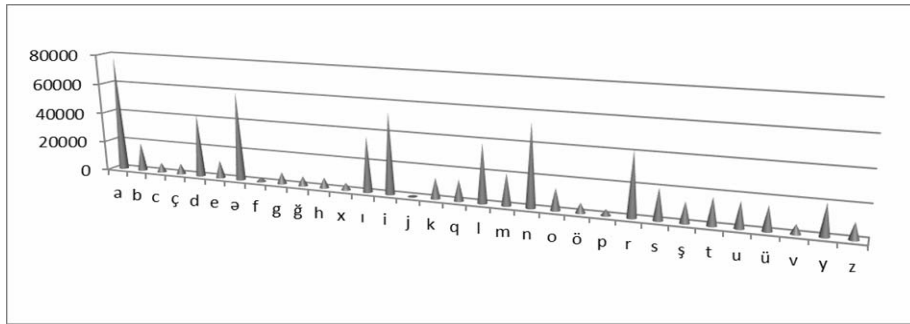
ayrılması daha düzgündür: burda sözdə bir-birini izləyən səslər arasında özünü göstərən qanunauyğunluq nəzərə alınmalıdır. Nitq axını səslərin “donuq”, süni birləşməsi olmadığından, tələffüz zamanı səslərin məxrəci bir-birinə uyğunlaşır – birinci səs özündən sonrakı səsin qəlibinə uyğunlaşaraq onun müəyyən əlamətlərini də öz üzərinə götürür (“boz” və “bir” sözlərində b səslərinin keyfiyyəti onlardan sonrakı səslərin əlamətlərindən asılı olduğundan fərqlidir...). Əskər, əskinas, İskəndər, işkəncə sözlərində yanaşı işlənən sk, şk samitləri kar olsa da, fonotaktik durum sonra gələn saitin keyfiyyəti ilə müəyyənləşir: sk, şk samitlərindən sonra qapalı sait gələrsə, yazıda ikinci samit kar (əskinas, niskil, təşkil...), açıq sait gələrsə, cingiltili yazılmalıdır (Əsgər, İsgəndər, işgəncə...).

İnformasiya təhlükəsizliyində, eləcə də kriminalistikada hər bir insan üçün fərdi olan xüsusiyyətlərdən – biometrik əlamətlərdən istifadə olunur. Barmaq izi, gözün torlu qişası kimi insanın səsi də fərdi biometrik səciyyəyə malikdir. Müxtəlif dillərin “yaşaması”, ölü dilə çevrilməməsi də hər bir dildə - hətta qohum dillərdə belə - fərdi, unikal “cizgilərin” olması ilə bağlıdır. Bu özəlliklərin aradan qalxması dilin də tarix səhnəsindən silinməsinə gətirib çıxarır. Bu əlamətlərlə bağlı xüsusi tədqiqatlar olmasa da (təəssüf ki...) linqvostatistik araşdırmaların nəticələri və əldə olan bir çox faktlar onların bəzilərini müəyyən etməyə imkan verir. V. fon Humboldtun fikrincə, dilə özünəməxsusluq qazandıran əsas başlanğıc təfəkkürdə mövcud olan ilkin milli kimlik, xarakter, yəni, qazanılmış təcrübə, hissiyyat və əhval-ruhiyyədir. Müasir tədqiqatlardan çıxış edərək, belə xüsusiyyətlərdən hər bir dil üçün özəl əlamət kimi səs tezliyi və intonasiyanı xüsusilə qeyd etmək istərdik.

Dilin səs mənzərəsinin dəqiq təsviri bir çox nəzəri və praktik sualların cavablandırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bunun səbəblərindən biri, yəqin ki, onun artikulyasiya bazasından birbaşa asılı olmasıdır. Belə ki, hər bir etnosun

artikulyasiya aparatı müəyyən incəliklərə görə fərqlənir. Dil daşıyıcılarının artikulyasiya xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərən çoxsaylı amillər isə onun fərdi və fərqli keyfiyyətlər qazanmasını şərtləndirir. Bura təbii mühitdən tutmuş, etnik tərkibə qədər müxtəlif amillərin təsiri daxildir. Odur ki, qohum dillərdə belə (hətta eyni dilin müxtəlif dialektlərində belə), kiçik fərq və cizgi çalarları fonoloji sistemdə fərqlərə və özünəməxsus əlamətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili fonemlərinin funksionallığı və inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı statistik araşdırmalar mövcuddur (A. Axundov, A. Məmmədov, C. Rəhmanov və b.)

Azərbaycan dilində danışığ səsələrinin işlənmə tezliyini müəyyən etmək məqsədilə Milli Korpusun tərkibinə daxil olacaq mətn kimi seçdiyimiz bədii nümunənin (İ. Şıxlı “Dəli Kür”) statistik təhlili zamanı dilimizin fonoloji səciyyəsi baxımından diqqətəlayiq faktlarla qarşılaşdıq.

Əldə etdiyimiz nəticələr Azərbaycan dili mətnlərinin statistik-distributiv baxımdan təhlili ilə bağlı C. Rəhmanovun (2, s.8) gəldiyi qənaətlə, demək olar ki, üst-üstə düşdü: ən yüksək tezliyə malik fonemlərin ardıcılığı belədir: a, ə, i, n, d, r, l, m.

Fonem tezliyinə görə hətta dillərin qohumluq dərəcəsinə, dilin estetik təbiətini (məsələn, saitlərin və sonorların işlənmə

tezliyi yüksək olan dillər partlayan samitlərin tezliyi yüksək olanlardan ahəngdarlığı ilə seçilir) belə müəyyən etmək mümkündür. Göründüyü kimi, ən yüksək tezliyə malik olan səslər sait və sonor səslərdir (d samiti istisnadır, lakin o da cingiltili samitdir). Bu fakt Azərbaycan dilinin səslənməsindəki ahəngdarlığın səbəbini açıqlayır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Qazax dilində, qohum dil olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili ilə müqayisədə səslərin tezliyində müəyyən fərqlər nəzərə çarpır ki, bu da, zənnimizcə, artikulyasiya bazasını formalaşdıran etnik başlanğıcla əlaqədardır. Azərbaycan dilində olduğu kimi, qazax dilində də *a* saiti işlənmə tezliyi baxımdan digər səsləri üstələyir. Lakin ikinci yerdə *n* samiti gəlir. Növbəti sıralanma isə belədir: *ı, e, i, p, t, l, d...* (3).

Rus dilində işlənmə tezliyinə görə o səsi *e* və *a* səsini üstələyir. Növbəti pillələrdə *i, n, t, s, r, v, l* səsləri dayanır (4).

Söhbət dildən - sabit strukturdan gedir: bir elementin dəyişilməsi, yersiz, qanunauyğun olmayan əlavə ümumilikdə sistemin pozulmasına – xaosa gətirə bilər. Bu kiminsə “zövqü”-nə uyğun olub-olmamaqla yox, konkret dilin qanunauyğunluqları – tipoloji quruluşdan irəli gələn tələblər və prosodiya məsələləri (dilnin ruhunu təşkil edən intonasiya, vurğu, ...) ilə müəyyən olunur. Əgər alınmalar dilin qanunlarına uyğunlaşdırılmırsa, bu tədricən səslərin işlənmə tezliyi ilə bağlı dəyişikliyə səbəb olur.

Səslərin yanaşı işlənmə tezliyini müəyyən etməklə dildə işlənmə tezliyi yüksək olan fonem birləşmələrini də aşkarlamaq olar. Bu da bir çox hallarda mövcud variantlardan hansının analogiya prinsipi əsasında norma səciyyəli olduğunu və dilin daxili qaydalarına uyğun olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

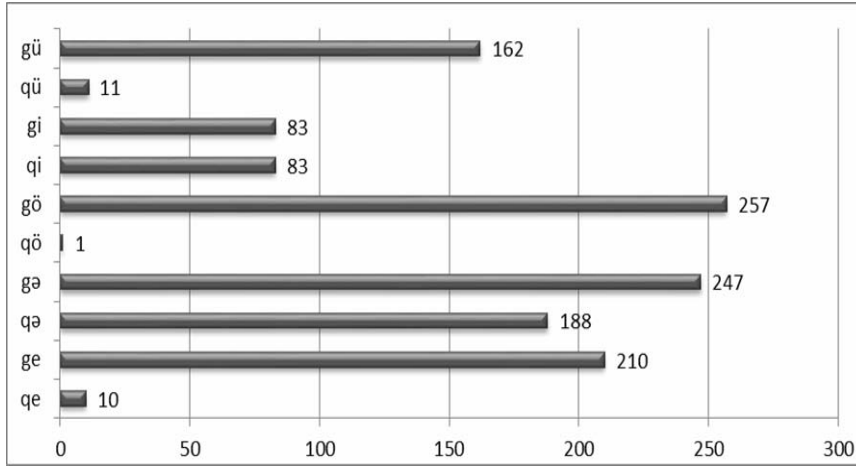
Samitlərin fizioloji-akustik təhlilindən bəhs edərkən fəal danışmaq üzvünün iştirakına və əmələ gəlmə yerinə görə “q” və “k” samitləri arasında, demək olar ki, heç bir fərq olmadığını yazan A. Axundov eyni sözləri *k* və *g* ilə bağlı da deyir: “k” və “g” samitlərinin məxrəcində səs tellərinin iştirakı nəzərə alınmazsa, heç bir fərq yoxdur” (5, s.187). Fəal danışmaq

üzvünün iştirakına görə dilarxası samit olan “q”-nin əsasən dilarxası saitlərlə yanaşı işlənməsi ahəng qanununun möhkəm olduğu Azərbaycan dili üçün heç də təəccüblü deyil. Dilortası samiti olan “g” isə əsasən incə saitlərlə yanaşı işlənir ki, bu da dilimizin qanunları üçün təbii haldır.

Səslərin dil sistemində müəyyən işlənmə tezliyi olduğu kimi, onların bir-biri ilə münasibətində, qarşılıqlı təsir şəraitində işlənməsində də özünəməxsus əlamətlər meydana çıxır. Bundan asılı olaraq səslərin yanaşı işlənmə tezliyi də müəyyənləşir. Bəzi səs birləşmələrinin işləkliyi yüksək olduğu halda, başqa səs birləşmələrinə az təsadüf olunur. Məhz bu kombinasiyaların fərqli məqamlarda müxtəlif şəkildə işlənməsi məhdud səs sistemində malik olan dil sisteminin imkanları ilə istənilən fikri ifadə edə biləcək konstruksiyaların qurulmasına şərait yaradır. Azərbaycan dilində bu proses əsasən dilin daxili inkişaf istiqamətini tənzimləyən və idarə edən ahəng qanunu vasitəsilə qaydaya salınır. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində arxa sıra saitləri (a, ı, o, u) və samitləri (ğ, x, q, k'), eləcə də ön sıra sait (ə, i, ö, ü, e) və samitləri mövcud olduğundan ahəngin qorunması üçün həmcins səslərin yanaşı işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Bundan başqa, dil sistemində modellərin meydana çıxmasında, daxili qaydaların və nəhayət, normanın formalaşmasında başlıca rol oynayan prinsiplərdən biri – qənaət prinsipi də bunu tələb edir. Nitqdə dil arxasında formalaşan səsdən sonra dərhal dil önündə əmələ gələn səsin tələffüz olunması artikulyasiya aparatına təzyiq göstərməklə fiziki baxımdan çətinlik yaradır ki, bu da müxtəlif dillər və dil daşıyıcıları üçün fərqlidir. Belə ki, artikulyasiya aparatı tarixən xalqın formalaşması prosesi ilə birgə təkmilləşir və etnik xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir sıra dildənkənar amillərlə də əlaqədardır. Türk dillərindən biri kimi, Azərbaycan dilində saitlərlə samitlər arasındakı uyğunlaşma gözlənilir və müasir dövrdə də norma səciyyəsi qazanmış variantlarda bu “seçim” müşahidə olunur. Başqa sözlə, sait səslərlə samitlərin, eləcə də

samitlərin ahəngi əsasında qurulan modellər normanın müəyyənlişməsi üçün baza rolunu oynayır. Bədii mətn üzərində (Anar “Otel otağı” – 116139 işarə) apardığımız araşdırmadan alınan statistik nəticələrə görə, q və g-nin qalın və incə saıtlərlə yanaşı işlənmə tezliyində ahəngin, demək olar ki, əksər hallarda qorunması müşahidə olunur.

Dildə işlənmə tezliyi yüksək olan fonem birləşmələrinin aşkarlanması bir çox hallarda mövcud variantlardan hansının

analogiya prinsipi əsasında norma səciyyəli olduğunu və dilin daxili qaydalarına uyğun olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Dilin morfoloji və sintaktik laylarına nisbətən daha dəyişkən olan fonoloji sistem nəticədə bütövlükdə dildə zəncirvari dəyişmələrə - sistemin elementlərində fərqli qanunauyğunluq və inkişaf meyillərinə səbəb olur. “Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin morfonoloji quruluşu son min ildə çox az dəyişmişdir. Fonotaktikadakı cüzi fərqləri, bəzi söz və morfemlərdəki səs dəyişmələrini istisna etsək, demək olar ki, qədim abidələrin morfonologiyası ilə müasir morfonologiya arasında elə bir ciddi fərq özünü göstərmir. Morfoloji quruluşdakı bu sabillik

mükəmməl mexanizmi pozulmağa qoymayan, onu yaşadan və təkmilləşməsinə imkan verən vasitədir” (6, s.33).

Maraqlıdır ki, “q” və “g” samitlərinin bəzi fonotaktik məqamlarda əvəzlənməsi müxtəlif dillərdə müşahidə olunur. Hətta “g” samitinin olmadığı rus dilində istisna hal kimi bəzi məqamlarda “q” ilə yazılan samitin “g” kimi tələffüzü norma hesab olunur: бор – o боре [o boge].

Layihənin müzakirəsi zamanı mübahisələrə səbəb olan digər məqam -iyyat,- iyyət və -iyyə şəkilçili sözlərin yazılışı ilə bağlıdır.

37. Əvvəlki orfoqrafiya lüğətlərində tərkibində -iyyat,- iyyət və -iyyə şəkilçisi olan sözlər qoşa yy samiti ilə yazılmışdır. Hazırda həmin sözlər bir [y] ilə tələffüz olunur. Buna görə də fonetik prinsipə əsaslanaraq tərkibində həmin şəkilçilər olan sözlərin bir y ilə yazılması məqsədəuyğun sayılır. Məsələn: cərrahiyyə - cərrahiya, dövriyyə – dövriya, ədəbiyyat – ədəbiyat, fəaliyyət – fəaliyat, maliyyə – maliya, üslubiyyat – üslubiyat və s.

Qeyd: Qəyyum, səyyah, səyyar, səyyarə, təyyar kimi sözlər istisnadır. Ehtiyat, mərsiya, saniya, təhkiya, tərbiya, təziya, tövsiya kimi sözlər isə indiyədək bir y ilə yazılmışdır və onların yazılışı olduğu kimi qalır.

Daxili qanunauyğunluqları ilə idarə olunan dil dayanıqlı olduğu qədər də həssasdır. Daxildən tənzimlənən sistem olmasına baxmayaraq, insan faktoru ilə birbaşa bağlı olan dilə psixoloji, fizioloji, sosioloji faktorların təsiri izsiz ötürür, müxtəlif səbəbli dəyişikliklər sistem daxilində biri digərini şərtləndirir. Milli təfəkkürün və varlığın ifadəçisi kimi kifayət qədər əhəmiyyətli və incə məqamlarla bağlı olan dilə bəzi tarixi məqamlarda, müasir qloballaşma dövründə olduğu kimi, dildənkənar amillərin təsiri ilə qeyri-təbii meyillərin, dilin təbiətinə və tipologiyasına yad olan proses və “qəlib”lərin tətbiqi nəticəsində dil mənzərəsində nəzərə çarpan “təsadüfi” dəyişikliklər özünü göstərir. Belə halların qarşısının vaxtında

alınması, uyğun prinsip və qaydaların müəyyənləşməsi norma səviyyəsində artıqlığa gətirib çıxaran variativliyin ortadan qalxmasına şərait yaradar.

Dilə kənar təsir – alınmaların mənimsənilməsi ilə bağlı məqamlar, dilə substratın təsiri bütün səviyyələrdə - fonetik, leksik, qrammatik səciyyəli ola bilər. Lakin “Substrat təsiri bir çox illər sonra, hətta substrat etnik ortamı meydandan qalxdıqdan xeyli sonra, o dil isə bu ərazidə işləkliyini itirdikdən sonra belə (xüsusilə, fonetika və sintaksisdə) özünü bürüzə verə bilər” (s.48). fonetik substrat ən dayanıqlı ... hesab olunur (7, s.48). Müsahibələrinin birində görkəmli türkoloq F.Cəlilovun qeyd etdiyi kimi, “doğma sözümlərin dildə doğub-törəmə imkanı var, alınma söz isə dilimizdə qısır qalır”.

-iyyat,- iyyət və *-iyyə* şəkilçisinin fonem tərkibini nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, onun dilimizin ümumi qanunauyğunluğuna zidd olması aşkarlansın: “iyyə” hissəciyində iki sait arasında qaşa “y” işlənir. “Y samitinin tələffüzü zamanı ... dil, demək olar ki, i saitinin tələffüzü zamanı aldığı vəziyyətdə olur... Saitlərarası mövqedə onu saitlərdən ossiloqrafik şəkil cəhətdən fərqləndirmək, deməklər ki, mümkün deyildir” (8, s.164-165). Azərbaycan dili üçün ki saitin yanaşı işlənməsinin belə səciyyəvi olmadığını nəzərə alsaq, bu şəkilçinin nitq axınında ümumi ton mənzərəsinə təsirini təsəvvür etmək çətin deyil. İntonasiyanın dilin tipoloji quruluşundan birbaşa asılı olduğundan əruza məxsus ritm türk dillərində iltisəqiliyin verdiyi xüsusi tarazlığa malik ölçü ilə uyğun gəlmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dilin ümumi qanunauyğunluqları ilə səsleşməyən belə məqamlar min illərdən bəri formalaşmış artikulyasiya aparatı “alqoritminə”, eləcə də fonoloji səviyyədə dəyişmələrə gətirib çıxarır ki, bu da nəticədə morfoloji və sintaktik səviyyədə dəyişmələrə - son nəticədə isə struktur dəyişmələrinə səbəb olur. Səslərin kəmiyyət göstəriciləri ümumi prosodiya mənzərəsinin dəyişilməsinə gətirib çıxarmaqla fərqli intonasiyanın meydana çıxmasını şərtləndirir.

Bəzi həssas məqamlarda diqqətli olacağımız təqdirdə dilimizin inkişaf istiqamətləri ilə bağlı ciddi narahatlığa əsas yoxdur. “Əgər bu və ya digər hind-Avropa dili min ildə tanınmaz dərəcədə dəyişirsə, bu vəziyyəti türk dillərinə şamil etmək olmaz, çünki türk dilləri neçə min ildir ki, morfoloji quruluşunda iltisəqi texnikanın gücü, morfonoloji quruluşunda heca modellərinin ideal sayı, vurğunun dinamikası, səs uyuşması qanunu, fonotaktikanın sadəliyi, səs quruluşunda fonemlər sisteminin simmetriyası ilə dilin daxili mükəmməl mexanizmini qoruya bilmişdir. Türk dillərində cins kateqoriyasının olmaması, feillərin çevikliyi ilə müşayiət olunan paradigmlər, sintaksem düzümü kimi məsələlər də həmin stabilliyi şərtləndirən əlamətlərdir” (6, s.33).

Sonda diqqətimizi cəlb edən bəzi məqamlara diqqəti cəlb etməyi lazım bilirik:

- 35-ci bəndin (“Mənbə dildə söz ortasında qoşa ss samiti olan aşağıdakı sözlər də bir s hərfi ilə yazılır: masaj, pasaj, şose və s.”) bu tipli digər sözlərə də şamil edilməsi daha məqsədəuyğun olardı: disertasiya, komisiya, komisar, aqresiya, asimilyasiya, asistent, diskusiya...

- Layihədə attestasiya, attestat, attaşə, attraksion tipli sözlərin tək t samiti ilə yazılması ilə bağlı müvafiq bəndin olması məqsədəuyğun olardı.

- Eyni məsələni müxtəlif dillərdən alınmaları əks etdirən fərqli saitlərin sözdə yanaşı işlənməsi - qoşasaitli bəzi sözlərin yazılışına da aid etmək olar. Bu hal, məlum olduğu kimi, dilimiz üçün səciyyəvi olmadığından tələffüzdə bu tipli sözlərdə iki sait arasına y samiti əlavə olunur: ailə, təbiət, zəif... Bir zamanlar qayda, fayda (qaidə, faidə - Mən istəyirəm ki, ticarətin hər bir yolunu və qaidəsini sənə öyrədim. Ə. Haqverdiyev; Bizə ondan və leyk faidə yox. S.Ə. Şirvani.) tipli sözlərin orfoqrafiyasını yada salmaq kifayətdir. “Vedro” sözünün vedrə şəklinə salınması da tam məqsədəuyğun fakt kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu baxımdan yanaşdıqda qeyd olunan sözlərin ayılə, təbiyyət, zəyif şəkildə yazılışı daha məntiqli görünür.

•Söz ortasında eynicinsli qoşa samitlə (mm) yazılan sözlərin bir samitlə yazılması (komunikativ, qramatika) məqsədəuyğun olardı.

•Azərbaycan dilində cins kateqoriyasının olmadığını və bir neçə sözü əhatə etdiyini nəzərə alaraq bəzi peşə adlarına artırılan şəkilçidən imtina olunmasını daha məqsədəuyğun hesab edirik: müəllim//müəllimə, katib//katibə, aktyor // aktrisa... Bu şəkilçinin bir neçə sözü əhatə etməsi, digər bu kateqoriyadan olan sözlərə artırıla bilməməsi (həkim, rəssam, mühəndis, mühasib...), eləcə də türk təfəkküründə gender ayrışikliyi qabarıq olmaması bu fikrin əsaslı olduğunu göstərir. İxtisas və peşə ilə bağlı vacib məsələ yaxşı mütəxəssis olmaqdır, gender fərqi deyil.

Orfoqrafiyaya qaydaları dilin fonem sistemi və bu sistem daxilində baş verən qanunauyğun dəyişmələrlə yanaşı, mövcud ənənə, dilin inkişaf tendensiyası – istiqaməti və dil sistemindəki davamlı inkişaf ardıcılığını nəzərə almağı tələb edir. Yazı normasının əsasını təşkil edən bu qaydaların praqmatik tərəfi - ədəbi dilin tətbiqində vahidliyi, bütövlüyü qorumaq meyili diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Dövlət dilinə münasibət birmənalı olmalı, hər bir vətəndaş bu məsələdə məsuliyyətini dərk etməli, dövlət atributlarından biri kimi (Himnin ifa olunduğu dil olaraq!), dövlətçiliyin təminatçısı kimi xüsusi hörmət və həssaslıqla yanaşmalıdır. Unutmamalıyıq ki, “dil məsələsi – dövlətin milli təhlükəsizliyi məsələsidir!” (9).

ƏDƏBİYYAT:

1. Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.
2. Рахманов Дж. А. Статистико-дистрибутивный анализ азербайджанского текста (На уровне графем и фонем) // автореферат дис. ... кандидата филологических наук . Ин-т языкознания им. Насими. - Баку, 1988. - 23 с.
3. Частотность букв в казахском языке и типичные ошибки в произношении.// <https://zonakz.net/blogs/user/ertur/-9528.html?mode=full>
4. Частотность букв русского алфавита// <http://dic.-academic.ru/dic.nsf/ruwiki/370211>
5. А. Ахундов. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973.
6. F. Cəlilov. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
7. Абаев В. И. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М., 1965.
8. А. Ахундов. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
9. Вербицкая Л. Современная русская орфоэпия и орфофония. //Чуждоезиково обучение, година XL, книжка 1, 2013// <http://master-rki.net/docs/Verbitskaya012013>

Назакет Газиева

**Влияние глобализации на языковые процессы:
языковая ситуация и закономерности правописания.**

Резюме

В статье исследуются процессы наблюдаемые в языке в период глобализации, анализируется языковая ситуация и проблемы правописания. В статье также говорится о

важности применения статистических методов для исследования процессов, наблюдаемых в фонологической системе. В исследованиях, проводимых на материале художественной литературы определяется частотные качества и комбинаторные свойства звуков Азербайджанского языка.

Nazaket Gazieva

**The influence of globalization on language processes:
the language situation and the laws of spelling.**

Summary

The article studies the processes observed in the language in the period of globalization, analyzes the language situation and spelling problems. The article also talks about the importance of using statistical methods to study the processes observed in the phonological system. In studies conducted on material of literature is determined by the frequency of quality and combinatorial properties of the sounds of Azerbaijani language.